

Strzelczyk, Jerzy

Słowianie na południowym Pogórze Harzu i na Złotej Niwie

Przegląd Historyczny 65/2, 223-242

1974

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

JERZY STRZELCZYK

Słowianie na południowym Pogórzu Harzu
i na Złotej Niwie1. PODSTAWY GEOGRAFICZNE¹

Pasma Gór Harzu, stanowiące przez długie wieki naturalną przeszkodę dla osadnictwa, było u progu średniowiecza granicą pomiędzy Sasami i Turyngami. Na południe od środkowego i wschodniego Harzu rozciągał się obszar dawnego intensywnego osadnictwa. Południową jego granicę stanowił ciąg wapiennych wzniesień: (od zachodu na wschód) Obereichsfeld, Dün i Hainleite, stromo opadających od strony północnej w kierunku dolin górnego biegu rzeki Leine (lewy dopływ Allery) — dzielącego Ober- i Untereichsfeld — oraz rzekę Wipper (lewy dopływ Unstruty → lewy dopływ Soławy → lewy dopływ Łaby). Równoległe do pasma Hainleite, lecz na północ od rzeki Wipper rozciąga się niewysokie pasmo wzniesień Windleite, stanowiące część Pogórza Północnoturyngijskiego (Nordthüringer Hügelland). W przeciwieństwie do północnego zachodu, gdzie pogórze łączy się niepostrzeżenie z Dolnym Eichsfeldem, jego granice na północy i wschodzie zaznaczają się bardzo wyraźnie z jednej strony — wyrastającymi wzniesieniami południowego Harzu i Kyffhäuser, z drugiej — dolinami rzeki Helme (lewy dopływ Unstruty) i samej Unstruty. Południowy Harz (Südharzer Zechsteingürtel) rozpościera się do okolic Herzbergu na zachodzie po okolice Sangerhausen na wschodzie. Stromo od północy opadający, do dziś całkowicie zalesiony i niemal bezludny, masyw górski Kyffhäuser wyodrębnia się wyraźnie ze wszystkich stron z wyjątkiem północnego zachodu, gdzie przechodzi w pasmo Windleite. Pomiędzy południowym pogórzem Harzu z jednej, a Windleite i Kyffhäuser z drugiej strony rozciąga się niegdyś w dużym stopniu zabagniona a i obecnie podlegająca często wiosennym powodziom dolina rzeki Helme, wpadającej do Unstruty parę kilometrów poniżej miasta Artern. Obszar położony na wschód od końcowego odcinka rzeki Helme i na północ od dolnej Unstruty nosi nazwę Gór i Pogórza Dolnej Unstruty (Untere Unstrut Berg- und Hügelland).

Rzeka Helme, stanowiąca obok Wipper jedną z dwóch arterii wodnych tego obszaru, wypływa w pobliżu miejscowości Stöckey w północno-wschodniej części powiatu Worbis i płynie w kierunku wschodnim, przyjmując z północy trzy większe dopływy: Ichte, Zorge (wraz z jej dopływem Wieda) i Thyra (z dopływem Krebsbach). Nad Zorge znajduje

¹ Podstawowy starszy zarys: F. Regel, *Thüringen — ein geographisches Handbuch* cz. I—III, Jena 1892—1896; nowszy: M. Schick, *Die natürlichen Grundlagen*, [w:] *Geschichte Thüringens* t. I, hrsg. v. H. Patze u. W. Schlesinger, Köln-Graz 1968, s. 48—112. Por. też: A. Burchard, *Kyffhäuser und Goldene Aue*, „Geographische Zeitschrift” 35, 1929, s. 238—252.

się główny ośrodek całej tej okolicy — stare miasto Rzeszy Nordhausen. Obszar najbliższego dorzecza rzeki Helme tworzył, przynajmniej od czasów karolińskich, tzw. Helmegau², którego najdalej na wschód wysunięte, poświadczone źródłowo miejscowości to Berga w pobliżu ujścia rzeki Thyra do Helme, pustkowie Bernsrode i Wallhausen. Na południe od Helmegau, pomiędzy rzekami Helme i Wipper, rozciągał się tzw. Nabelgau.

Doliny dolnej Unstruty i Helme były w średniowieczu jednym wielkim bagnem. Jeżeli chodzi o dolną Unstrutę, której sama nazwa nawiązuje do bagnistego charakteru³, to dopiero około połowy XIX w., pod rządami pruskimi została zmeliorowana i odwodniona. Natomiast bagna nad rzeką Helme (Helmeried) zostały w dużej mierze osuszone już w XII w., przy czym uważa się, że było to zasługą głównie cystersów z założonego w 1129 r. klasztoru w Walkenried (na północny zachód od Nordhausen). Cystersi ci mieli rozwinąć swą kulturotwórczą działalność w górnej części bagien nad Helme, w górę od miasta Kelbra, w wyniku czego zamienili ją w „Goldene Aue”. Nazwa ta, początkowo oznaczająca obszar nad środkowym odcinkiem rzeki Helme — mniej więcej od Nordhausen do Wallhausen, z czasem uległa przesunięciu i zaczęła oznaczać obszar nad końcowym odcinkiem tej rzeki. Tymczasem, jak się wydaje, kolonizacja dolnej części doliny Helme, w dół od Wallhausen, rozpoczęła się dopiero w następnym etapie i przy pomocy afiliowanego klasztoru w Sittichenbach (na wschód od Wallhausen), założonego w 1144 r. Dzięki inicjatywie cystersów przybyło nad Helme sporo osadników niderlandzkich (domyślamy się pośrednictwa klasztoru w Altenkamp — macierzystego wobec Walkenried). O. Schlüter wylicza w sumie 10 wsi założonych na obszarze Goldene Aue przez „Flamandów”⁴.

2. ZANIK OSADNICTWA STAROGERMAŃSKIEGO

U schyłku okresu starogermańskiego obszar na południe od Harzu należał od słabo zaludnionych, różniąc się tym wyraźnie od terenów północno-wschodniego pogórza Harzu oraz szerokiego pasa intensywnego

² Por. K. Meyer, R. Rackwitz, *Der Helmegau*, „Mitteilungen d. Vereins f. Erdkunde zu Halle a. S.” 1888, s. 42—83; 1889, s. 81—123; 1890, s. 15—30 + mapa (zagadnienia geograficzne w I części); W. Hessler, *Mitteldeutsche Gaue des frühen und hohen Mittelalters*, Berlin 1957, s. 125—126 i mapa.

³ W. Walther, *Namenkundliche Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Saale- und Mittelbegebietes bis zum Ende des 9. Jahrhunderts*, Berlin 1971, s. 237; *Augment. un + germ. strödu- „sumpfiges Gebüsch, Sumpfdickicht”*.

⁴ Do kolonizacji niderlandzkiej Goldene Aue por.: G. E. Förstemann, *Slaven und Fläminge bei Nordhausen in der Goldenen Aue*, [w:] *Nordhusana. Aus dem Nachlasse des Prof. Dr. G. E. Förstemann* hrsg. v. Th. Perschmann, „Neue Mitteilungen aus dem Gebiet historisch-antiquarischer Forschungen” (Halle-Nordhausen) 11, 1865—1867, s. 281—288; R. Sebicht, *Die Cistercienser und die niederländischen Kolonisten in der Goldenen Aue (Im XII. Jh.)*, „Zeitschrift d. Harz-Vereins f. Geschichte u. Altertumskunde” 21, 1888, s. 1—74; H. Teuchert, *Die Sprachreste der niederländischen Siedlungen des 12. Jahrhunderts*, Neumünster 1944, s. 113—116; H. Wiswe, *Die Bedeutung des Klosters Walkenried für die Kolonisierung der Goldenen Aue*, „Braunschweigisches Jahrbuch” 31, 1950, s. 59 nn. (cyt. za S. Epperleinem, „Przegląd Historyczny” LVIII, 1967, s. 588, przyp. 10). Z prac ujmujących problem w ramach szerszych por. O. Schlüter, *Die Siedlungen im nordöstlichen Thüringen*, Berlin 1903, zwłaszcza s. 153 nn., a przede wszystkim K. Bischoff, *Sprache und Geschichte an der mittleren Elbe und der unteren Saale*, Köln-Graz 1967, s. 123 nn.

osadnictwa, dobrze poświadczonego materiałem archeologicznym, ciągnącego się na zachodnim (i częściowo wschodnim) brzegu środkowej Łaby (na odcinku od ujścia Ory [Ohre] do ujścia Soławy) i Soławy. Na południe od interesującego nas tutaj obszaru pas ten rozszerzał się znacznie w kierunku zachodnim. W swej sumiennej monografii okresu wędrówek ludów w Niemczech środkowych B. Schmidt potrafił na przestrzeni lat ca 450—600 wskazać dla obszaru międzyrzecza Helme i Wipper jedynie trzy groby szkieletowe: Steinhaleben pow. Artern i dwukrotnie Artern (cmentarzyska) oraz dwa znaleziska odosobnione: Kannawurf i Sachsenburg — oba w pow. Artern. Wszystkie one skupiają się we wschodniej części badanego obszaru. W okresie następnym, ca 600—700, znaleziska starogermańskie rozmieszczone są wprawdzie bardziej równomiernie, ale ich liczba bynajmniej się nie zwiększyła. Chodzi o groby z Sondershausen, Bad Frankenhausen pow. Artern i Nordhausen oraz o dwa wcześniej datowane grody obronne⁵. Zdaniem G. Mildembergera⁶ osadnictwo turyngijskie w niektórych okolicach środkowej Turyngii nieco się wzmocniło w VI w. dzięki dopływowi Turyngów wschodnich, wypieranych z obszarów na wschód od Soławy przez plemiona słowiańskie (serbskie). Wzmocnienie to ma się jego zdaniem odnosić do obszaru położonego nad doliną Unstrutą, oraz do dolin Wipper i Helme. Już w VII w. liczba znalezisk archeologicznych wyraźnie zmniejsza się. Mildemberger nie próbuje wyjaśnić tego zjawiska; nie ulega wątpliwości, że zmniejszenie się roli elementu germańskiego pozostaje w związku z inwazją Słowian zza Soławy.

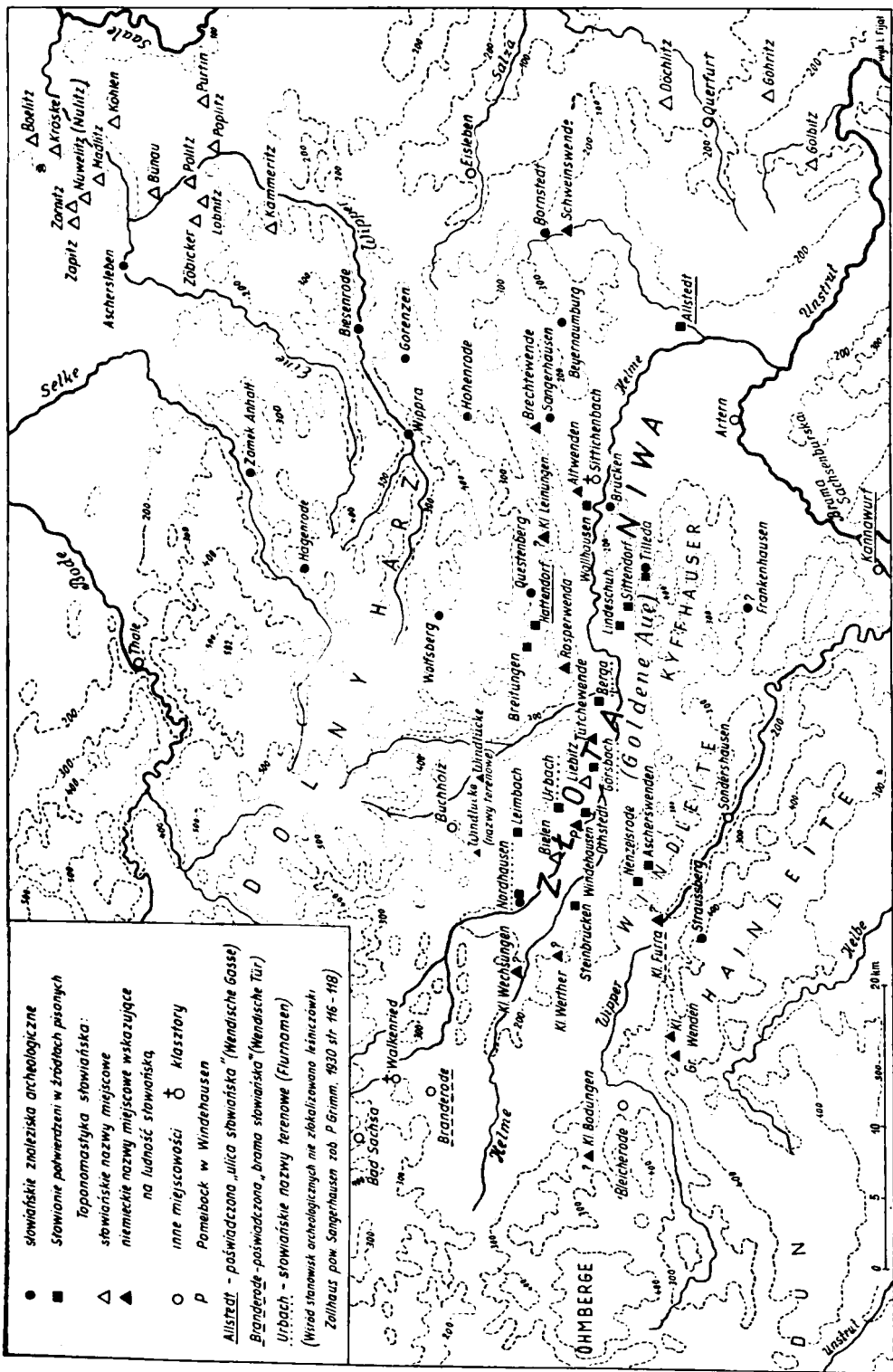
3. ŚLADY OSADNICTWA SŁOWIAŃSKIEGO

Z wybranego przez nas obszaru zachowało się stosunkowo dużo, w porównaniu z innymi rejonami Turyngii i Saksonii-Anhaltu, śladów dawnej ludności słowiańskiej. Celem niniejszego artykułu jest możliwie pełna ich rejestracja, o ile jest ona możliwa w opaciu o niepełną niestety bazę źródłową. Badacz słowiańskiego okresu w dziejach tych ziem później całkowicie zmienionych nader często spotyka, studiując zarówno starszą jak i nowszą literaturę przedmiotu, poglądy negujące jakikolwiek udział Słowian w dziejach tych ziem, a nawet wręcz zaprzeczające obecności Słowian, a przynajmniej ją minimalizujące. Z drugiej jednak strony nie brak i głosów, rozlegających się zwłaszcza w kręgach badaczy regionalnych, zafascynowanych pojedynczymi wzmiankami źródłowymi, doszukujących się Słowian nawet tam, gdzie na podstawie dostępnego materiału źródłowego obecności Słowian udowodnić się nie da, chociaż oczywiście wykluczyć jej nie sposób. Taką mieszaniną trafnych obserwacji i informacji z gruntu bałamutnych jest studium R. H. Walther Müllera o legendzie „Lipy Merwiga” w Nordhausen⁷, do którego przyjdzie nam zresztą kilkakrotnie wracać. Jeszcze jaskrawszym przykładem braku krytycyzmu jest rozprawa L. Zange

⁵ B. Schmidt, *Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteleuropa*, Halle (S.) 1961, mapy i katalog (obszerniejszy katalog objął jak dotąd tylko południową część Niemiec środkowych [1970]).

⁶ G. Mildemberger, *Die vorgeschichtlichen Grundlagen*, [w:] *Geschichte Thüringens* t. I, Köln-Graz 1968, s. 206.

⁷ R. H. Walther Müller, *Die Merwigslindensage in Nordhausen — ein Denkmal der Thüringer Frühgeschichte*, Nordhausen 1953.

Osadnictwo słowiańskie na południowym pogórzu Harzu i na Złotej Niwie (z uwzględnieniem skupiska osadniczego koło Ascherleben)

o początkach miasta Artern, znana mi wyłącznie z obszernej krytyki pióra F. Schmidta⁸. O słowiańskim charakterze dawnego Artern miały świadczyć zdaniem Zangego: wezwanie św. Wita w miejscowym kościele, piosenka dziecięca „Die polsche Brücke” (jakoby reminiscencja czci rzekomego słowiańskiego bóstwa słonecznego Phol!), odnaleziony jeden fragment naczynia z ornamentem falistym, zbliżona do okolnej zabudowy pobliskiej wsi Kalbsrieth oraz nazwa polna Klinz w pobliżu Unstruty (zdaniem Schmidta czysto niemiecka). Jedyne trzy ostatnie argumenty nadawałyby się do dyskusji. Niepodjęcie jej (o ile mi wiadomo) stanowi ilustrację zaniedbań nauki o starożytnościach słowiańskich w Turyngii w ogóle, a jej północnym skraju w szczególności.

Przegląd materiału źródłowego o dawnych Słowianach na południe od gór Harzu rozpoczniemy od danych archeologii, a następnie w kolejności omówimy wzmianki o Słowianach w źródłach pisanych, toponomastykę słowiańską oraz ewentualne pozostałości etnograficzne ludności słowiańskiej.

A. ARCHEOLOGIA

O ile obszar niepodległej Połabszczyzny ma od niedawna podstawowe repertorium źródeł archeologicznych, skorelowanych już z danymi źródeł pisanych, w postaci pracy J. Herrmanna⁹, a tyle sytuacja panująca w tej dziedzinie na obszarze Turyngii oraz zachodniej części Saksonii-Anhaltu przedstawia się zgoła inaczej. Omówienie ceramiki słowiańskiej przez H. Rempela (1959) ogranicza się do „ścislej” Turyngii (okręgi Gera, Erfurt i Suhl)¹⁰. Należy oczekiwać, że istotne poszerzenie bazy źródłowej do interesującego nas tutaj obszaru przyniesie opublikowanie dysertacji H. Brachmanna, dotąd znanej nam tylko z drobnych komunikatów¹¹. W tej sytuacji skazani jesteśmy na nieliczne nowsze monografie pewnych odcinków czasowych w dziejach Niemiec środkowych (prace B. Schmidta 1961—1970 i H. Rempela 1966¹²) oraz monografie dotyczące wybranej dziedziny materiału archeologicznego w rodzaju monografii grodzisk Niemiec środkowych P. Grimma¹³. Do tego dochodzi pewna liczba opracowań bardziej

⁸ L. Zange, *Die Entstehung von Artern und sein ältestes Wappen*, „Aratora. Zeitschrift d. Vereins f. Heimatkunde u. Heimatschutz v. Artern u. Umgebung” r. 19—20, z. 10, 1929/1930, s. 88—109; F. Schmidt, *Zur Frage der slavischen Besiedlung und der „Hundschaft” in Nordthüringen*, „Mitteilungen d. Vereins f. Geschichte u. Naturwissenschaft in Sangerhausen u. Umgegend” 21, 1931, s. 29—56.

⁹ J. Herrmann, *Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder/Neisse und Elbe*, Berlin 1968.

¹⁰ H. Rempel, *Die sorbische Keramik in Thüringen*, „Prähistorische Zeitschrift” 37, 1959, 3, s. 175—186, mapa.

¹¹ H. Brachmann, *Zur Geschichte, der Slawen des Mittelalb-Saale-Gebietes im 6. bis 10. Jahrhundert (auf Grund archäologischer Quellen)*, Diss. Halle 1969. Autoreferat: „Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift” 11, 1970, 4, s. 555—568. Por. tegoż autora: *Zur spätslawischen Zeit im Mittelalb-Saale-Gebiet (ein Beitrag zur archäologisch-kulturellen Gliederung)*, „Zeitschrift f. Archäologie” 2, 1968, 1, s. 23—49.

¹² H. Rempel, *Reihengräberfriedhöfe des 8. bis 11. Jahrhunderts aus Sachsen-Anhalt, Sachsen und Thüringen*, Berlin 1966.

¹³ P. Grimm, *Die vor- und frühgeschichtlichen Burgwälle der Bezirke Halle und Magdeburg*, Berlin 1958.

specjalnych, o których niżej. Nie ulega wątpliwości, że jedynie systematyczne badania nad wczesnośredniowiecznymi osadami i cmentarzyskami słowiańskimi i słowiańsko-niemieckimi mogą zapewnić w miarę pełny obraz życia i kultury materialnej dawnych Słowian, jak o tym uczy przykład Dessau-Mosigkau¹⁴. Z okolic Arnstadt w Turyngii środkowej pochodzi słowiańskie cmentarzysko rządowe z Espenfeld — jedyne jak dotąd systematycznie zbadane integralnie zachowane stanowisko słowiańskie z Turyngii¹⁵. Wyniki badań z Espenfeld zachowują w pełni znaczenie również dla oceny roli elementu słowiańskiego na innych obszarach Turyngii.

Pierwszą orientację w słowiańskim materiale archeologicznym z Turyngii umożliwił wydany w 1909 r. katalog A. Götze, P. Hofera i P. Zschiesche¹⁶. Istotny postęp stanowiła praca Ch. Albrechta z 1925 roku¹⁷, wymieniająca następujące stanowiska, które przyniosły zabytki pochodzenia słowiańskiego z badanego przez nas obszaru: Sangerhausen — srebrna zausznica, 4 odłamki ceramiki z nieokreślonym bliżej ornamentem falistym (grób i osada); Questenberg pow. Sangerhausen — szczątki ceramiki z ornamentem falistym (osada); Wolfsberg pow. Sangerhausen — 2 szczątki ceramiki słowiańskiej, znane Albrechtowi wyłącznie z rysunków w muzeum w Jenie (osada); Wippra pow. Mansfelder Seekreis — szczątki czaszki ludzkiej wraz z 4 kablączkami skroniowymi o nierozpoznawalnych już formach (grób).

Dalsze rozszerzenie materiału archeologicznego, poświadczającego pobyt Słowian w Dolnym Harzu oraz na jego południowym i wschodnim pogórzu, przyniosły badania P. Grimma¹⁸. Podany przez niego katalog (s. 116—118) obejmuje 31 pozycji, z których jednak tylko sześć dotyczy bezpośrednio interesującego nas tutaj obszaru. Na zamku Anhalt pow. Ballenstedt znaleziono 2 kościane grzebienie słowiańskie, a odłamek ceramiki słowiańskiej znaleziony na terenie opustoszałej osady w bezpośrednim sąsiedztwie zamku dodatkowo poświadcza obecność tu Słowian. Grzebienie kościane znaleziono również w Gorenzen (Mansfelder Gebirgskreis), a w Biesenrode (tamże) i na terenie leśniczówki Zollhaus (pow. Sangerhausen) po 1 szczątku ceramiki słowiańskiej. Ceramikę słowiańską w różnych ilościach odkryto również w Aschersleben, a na terenie pow. Sangerhausen w Brücken, Beyernaumburg i dwukrotnie w Bornstedt. Liczba stanowisk z znaleziskami słowiańskimi w samym

¹⁴ B. Krüger, *Dessau-Mosigkau. Ein frühslawischer Siedlungsplatz im mittleren Elbegebiet*, Berlin 1967.

¹⁵ H. Bach, S. Dušek, *Slawen in Thüringen. Geschichte, Kultur und Anthropologie im 10. bis 12. Jh. Nach den Ausgrabungen bei Espenfeld*, Weimar 1971. Por. S. Dušek, *Die materielle Kultur der slawischen Dorfbewohner im deutschen Feudalstaat*, „Zeitschrift f. Archäologie” 2, 1968, s. 104—108; te jż, *Das spätslawische Gräberfeld von Espenfeld, Kr. Arnstadt. Untersuchungen zur Geschichte u. Kultur der späten Slawen im deutsch-slawischen Kontaktgebiet westlich der Saale*, „Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift” 12, 1971, 2, s. 239—249.

¹⁶ A. Götze, P. Hofer, P. Zschiesche, *Die vor- und frühgeschichtlichen Altertümer Thüringens*, Würzburg 1909.

¹⁷ Ch. Albrecht, *Die Slawen in Thüringen. Ein Beitrag zur Festlegung der westlichen slawischen Kulturgrenze des frühen Mittelalters*, „Jahresschrift f. d. Vorgeschichte d. sächs.-thüring. Länder” 12, 1925, 2, s. 1—72, mapy i tabl.

¹⁸ P. Grimm, *Die vor- und frühgeschichtliche Besiedlung des Unterharzes und seines Vorlandes auf Grund der Bodenfunde*, Halle 1930 („Jahresschrift f. d. Vorgeschichte d. sächs.-thüring. Länder” 18).

Sangerhausen zwiększyła się do 6 (w 5 przypadkach szczątki ceramiki oraz wspomniany powyżej grób z zausznicą srebrną).

W latach dwudziestych N. Niklasson przeprowadził badania archeologiczne w rejonie dawnego klasztoru Hagenrode koło Harzgerode w Dolnym Harzu i oprócz licznych szczątków ceramiki niemieckiej odnalazł 2 fragmenty naczyń słowiańskich¹⁹. P. Grimm rozkopał w latach 1935—1937 część opustoszałej wsi Hohenrode na północ od Grillenbergu, odnajdując w najstarszych warstwach (IX—XII w.) szczątki ceramiki słowiańskiej, których zasadnicza masa należy do X i początku XI w. Przeprowadzona analiza petrograficzna wykazała, że nie chodzi tu o import gotowych naczyń, lecz o wyrób z miejscowego surowca²⁰. Wreszcie należy wspomnieć o kompleksowych, prowadzonych w latach 1935—1939 i od roku 1958, badaniach archeologicznych na terenie pałacu królewskiego Tilleda w górach Kyffhäuser, w trakcie których odnaleziono szczątki ceramiki środkowosłowiańskiej i to zarówno w obrębie samego zamku jak i na podgrodzium. W obrębie jednego z budynków podgrodzia na 38% szczątków ceramiki niemieckiej przypadło aż 61% słowiańskiej (1% nie daje się bliżej oznaczyć; liczb bezwzględnych niestety nie znamy). Zdaniem Grimma w obrębie ceramiki słowiańskiej znalezionej w Tilleda można zaobserwować postęp, świadczący o pewnej zasiedloności tutejszych Słowian do XI w. włącznie. Dalszym śladem pobytu Słowian w Tilleda są, według tego uczonego, narożnikowe piece, których resztki odnaleziono w 5 domach na podgrodzium. Piece takie są charakterystyczne dla Europy południowo-wschodniej i wschodniej, a obecność ich w Tilleda najłatwiej daje się wytłumaczyć bezpośrednim wpływem słowiańskim. Również okrągłe ciężarki o wadze nieco ponad 30 g, wykonane z blachy, stanowią zjawisko nie rodzime, obce w Niemczech środkowych tego okresu. Grimm domyśla się w nich śladu danin uiszczanych przez Słowian. Podobnie interpretuje występowanie w Tilleda i w sąsiednim pałacu w Helfta dwóch połączonych i emaliowanych zapinek²¹.

H. Rempel w swej monografii cmentarzysk rządowych w Niemczech środkowych od VIII do XI w.²² wymienił następujące zabytki z naszego obszaru: Auleben pow. Nordhausen — cmentarzysko wtórne w kurhanie z epoki brązu, „z formami kręgu zachodniego” (katalog nr 128, s. 122); Kehmstedt pow. Nordhausen — cmentarzysko kręgu zachodniego (katalog nr 129, s. 122);? Straussberg por. Sondershausen (katalog nr 141, s. 128) i? Frankenhausen pow. Artern (katalog nr 82, s. 89—90). Dwa ostatnie cmentarzyska zaliczone przez Rempla do kategorii mieszanej, zawierają formy tak kręgu zachodniego jak i wschodniego. Identyczność przedmiotów rzekomo z Straussbergu i Frankenhausen oraz niewyjaśnione okoliczności odkrycia kazały Remplowi z rezerwą odnieść się do tych

¹⁹ N. Niklasson, *Bericht über Ausgrabung auf dem Gelände des früheren Klosters Hagenrode im Unterharz*, „Anhaltische Geschichtsblätter” 13, 1937, s. 87.

²⁰ P. Grimm, *Hohenrode, eine mittelalterliche Siedlung im Südharz*, Halle 1939, zwłaszcza s. 11 nn., 47 nn.

²¹ P. Grimm, *Tilleda. Eine Königspfalz am Kyffhäuser*. Teil I: *Die Hauptburg*. Mit Beiträgen v. O. August, H. Eberhardt u. G. Leopold, Berlin 1968; tenże, *Zur Teilnahme von Slawen am inneren Landesausbau auf Grund der Funde aus der deutschen Königspfalz Tilleda*, [w:] *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej Warszawa 14—18 IX 1965 t. V*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 7—16.

²² Por. wyżej przyp. 12.

zabytków, a zwłaszcza do niemożliwej do sprawdzenia lokalizacji. Breitungungen pow. Sangerhausen — formy nieokreślonej przynależności (katalog nr 86, s. 108); Sangerhausen — tak samo (katalog nr 87, s. 108).

Jedynym stanowiskiem, które zdaniem Rempla wykazuje zdecydowanie formy kręgu wschodniego jest Wippra pow. Hettstedt (dawniej Mansfelder Seekreis) (katalog nr 47, s. 95) — znalezisko z 1919 r., znane już Albrechtowi (por. wyżej) i Grimmowi.

Wykracza poza ramy terytorialne niniejszej pracy skupisko 4 stanowisk zawierających formy kręgu wschodniego: Weissensee (nr 137), Leubingen (nr 132), Rohrborn (nr 134), Beichlingen (nr 130) — wszystkie w pow. Sömmerda. Skupisko to może jednak interesować nas jako wskazówka możliwości ekspansji wprawdzie nie obrządku pogrzebowego Słowian, gdyż na zachód od Soławy Słowianie przejmowali germańskochrześcijański obrządek szkieletowy, ale słowiańskiej kultury materialnej.

Jeden z ostatnich tropicieli śladów słowiańskich w Goldene Aue R. H. Walther Müller przypisał Słowianom zbadaną jeszcze przez R. V i r c h o w a w XIX w. rybacką osadę w Berga, a co ważniejsze: w samym Nordhausen, dokładniej — w obrębie części miasta zwanej Wiedigsburg, położonej pomiędzy Mühlgraben a Zorge, dopatrył się pozostałości wczesnośredniowiecznego grodu obronnego. Właściwości topograficzne terenu doprowadziły tego autora do przekonania, że chodzi tu o położony na wyspie rzecznej gród drewniano-ziemny, stanowiący unikat w Turynii, natomiast formę szeroko rozpowszechnioną u Słowian²³. Trafność spostrzeżenia Walthera Müllera z braku innych danych i wobec faktu, że katalog P. Grimma nie obejmuje powiatu Nordhausen, należy uznać za sprawę otwartą. Ze sprawą tą wiąże się do pewnego stopnia problem nazwy Grimmel (o czym por. niżej).

B. Z dotychczas opublikowanych wiadomości i zestawień²⁴ wynika, że łącznie źródła pisane wymieniły w 16 miejscowościach objętego przez nas obszaru miejscową ludność słowiańską bądź wywodzącą się od Słowian instytucję „dziesięciny słowiańskiej”. Wszystkie te miejscowości skupiają się na południe i na wschód od Nordhausen, względnie na północ i na wschód od m. Kelbra. Chodzi tu o następujące miejscowości: dwory królewskie w Nordhausen, Tilleda, Wallhausen, Allstedt; dalej o miejscowości: Steinbrücken, pustkowie Aschersweden, Nenzelsrode, Urbach, Leimbach, Görsbach, Berga, Breitungungen, pustkowie Hattendorf koło Breitungungen, Sittendorf, pustkowie Lindenschuh oraz pustkowie Othstedt koło Windehausen. Najbardziej charakterystycznych przykładów dostarczają dwa dokumenty arcybiskupa mogunckiego i legata apostolskiego Adalberta z lat 1128 i 1133. W pierwszym z nich²⁵ Adalbert zatwierdza klasztorowi w Jechaburg różne dobra i przywileje, a między

²³ R. H. Walther Müller, *Merwigslindensage...* (por. przyp. 7), s. 19—20.

²⁴ Najpełniejsze w pracy H. Walthera, *Namenkundliche Beiträge...* (por. przyp. 3), s. 324. Poza tym dążyli do objęcia możliwie pełnego materiału źródłowego: K. Meyer i R. Rackwitz, *Helmegau* (por. przyp. 2), 1888, s. 74—75, 81, 1889, s. 117—119; H. Silberborth, *Geschichte des Helmegaus*, Nordhausen [1940], s. 161 nn. Zestawienia usiłujące objąć Słowian w całej Turynii zawierają więcej luk; por. F. Regel, *Thüringen...* (por. przyp. 1), cz. II (1895), s. 505 nn.; F. Lütge, *Die Agrarverfassung des frühen Mittelalters im mitteldeutschen Raum vornehmlich in der Karolingerzeit*, Jena 1937 [przedruk Stuttgart 1966], s. 32 nn.

²⁵ O. Dobenecker, *Regesta diplomatica necnon epistolaria historiae Thuringiae* [dalej cyt.: Dob.] t. I, Jena 1896, nr 1218.

innymi: *in Steinbruche Sclavorum decimatio ab eo acquisita tres go-
vemald[r]jos persolvit, in Weindeschbalenhusen [= Kl. Ballhausen
k. Tennstädt] duos, in Abbetes-Winethen [Abtswenden, pustkowie na
północny zachód od Weissensee] de singulis mansis singulos go-
vemaldros, id est cum duobus sextariis, a oprócz tego nadaje dziesięciny z wsi sło-
wiańskich (*decimationes Sclavicornum viculorum*): Otterstedt (k. Greu-
sen), *Bethersdorph* (por. pustkowie Bersdorf pomiędzy Weissensee a Söm-
merda?), *Lindescum* (pustkowie Lindeschuch na wschód od Kelbra)
i Sittendorf (k. Kelbra). W 1133 r. nadał zaś temu samemu klasztorowi
dwie wsie słowiańskie (*duos vicos Slavonicorum*) *Ascolvesweden* (pust-
kowie Ascherswenden na południowy zachód od Uthleben) i *Nanzenrad*
(pustkowie Nenzelsrode, tamże) *cum omnibus ipsorum pertinentiis,
sclavis, silvis* — — *ab omni advocatorum et secularium legum potestate
secundum tenorem Maguntinensis libertatis absolut[os]*²⁶.*

C. TOPONOMASTYKA SŁOWIAŃSKA

Jeszcze obszerniejsza jest lista słowiańskich nazw miejscowości
(istniejących aktualnie i pustek) badanego obszaru, oraz nazw niemiec-
kich odzwierciedlających pobyt Słowian w Goldene Aue i najbliższym
jej sąsiedztwie. Aczkolwiek monografia K. H. Müllera o nazwach
miejscowych powiatów Nordhausen i Worbis jako dotąd nieopubliko-
wana²⁷ pozostaje nam niedostępna, to jednak zestawienie sporządzone
przez H. Walthera²⁸, niewątpliwie uwzględniające ustalenia Müllera,
daje obraz następujący: 15 słowiańskich nazw miejscowych w dolinie
Helme — Bielen, pustkowie Liebitz (na zachód od Görsbach), Gölbitz,
Göhritz, pustkowie Lobitz, Pretitz, pustkowie Sibrowitz, Döcklitz, pust-
kowie: Kriebitsch, Lübschütz (3 ostatnie na północ od Kwerfurtu),
pustkowie Pönitz i Storchwitz (na wschód od Kwerfurtu), pustkowie
Teiditz (?) (na północ od Farnstädt), pustkowie Zaglitz (na południowy
wschód od Kwerfurtu), pustkowie Zwochau (na wschód od Obhausen).
Do tego dochodzi 9 nazw słowiańskich w rejonie ujścia Unstruty do
Soławy oraz 21 na południe od Unstruty. O nomenklaturze typu
-wenden/-winden i *Wendisch-/Windisch-* będzie mowa niżej.

Jeszcze F. Schmidt²⁹ mógł sądzić, że zachodnia część Helmgau
pozbawiona jest słowiańskich nazw miejscowych, a H. Silberborth³⁰
pokusił się nawet o naszkicowanie linii Nordhausen — Steinbrücken,
na zachód od której tylko Gross- i Klein-Wenden (już poza granicami
właściwego Helmegau) w tzw. Altgau (Wippergau), na skraju Hainleite,
przypominają nazwą dawną ludność słowiańską. Tymczasem R. H. Wal-
ther Müller³¹ zwrócił uwagę na nazwę polną *Windlücke* pomiędzy Peters-
dorf a Steigerthal oraz identyczną nazwę w pobliżu Stempeda (na pół-
nocny wschód od Nordhausen) oznaczające niewątpliwie „słowiańską
łąkę” — *wendische Lucke*, jak również na nazwę m. Kraja na zachod-

²⁶ Dob. I, nr 1276.

²⁷ K. H. Müller, *Die Ortsnamen der Kreise Nordhausen und Worbis*, praca
dyplomowa, Jena 1954.

²⁸ H. Walther, *Namenkundliche Beiträge...*, s. 324.

²⁹ F. Schmidt, *Flurnamen in Nordthüringen (Kreis Sangerhausen, Kr. Graf-
schaft Hohnstein)*, „Mitteilungen d. Vereins f. Geschichte u. Naturwissenschaft in
Sangerhausen u. Umgegend” 22, 1932, s. 24.

³⁰ H. Silberborth, *Geschichte des Helmegaus* (por. przyp. 24), s. 162.

³¹ R. H. Walther Müller, *Merwigs Lindensage...* (por. przyp. 7), s. 30.

nim skraju pow. Nordhausen, oraz na słowiańskie nazewnictwo Eichsfeldu, ostatnio zresztą zbadane i zestawione przez E. Müllera³².

Nie sposób natomiast przychylić się do koncepcji Walther Müllera, wywodzącej nazwę rzeki, nad którą położony jest Nordhausen, Zorge — z języka słowiańskiego (od *zorja/zerja* — „zorza”; niektóre przekazy źródłowe zawierające formę *Zurgenga* bądź *Zcorgenge*, uważa ów autor nawet za odbicie słowiańskiego zdrobnienia typu *zorjeńka!*). W rzeczywistości nazwa Zorge, choć etymologia jej nie przedstawia się zupełnie jasno, pochodzi zapewne z języka germańskiego, por. nowogórnoniemieckie *zurren*. *Serr[g]unga*, *zorr[g]unga* może według H. Walthera oznaczać *Ort, wo die Boote vor Anker gehen*³³.

W swoim czasie żywa dyskusja rozwinęła się w kwestii właściwej interpretacji złożonych nazw miejscowych zawierających przedrostek *windisch-/wendisch*, *wünschen-*, *wenigen-*, *klein-*. Dyskusję zapoczątkował w 1929 r. M. Waehler³⁴, dochodząc na podstawie pracowitego zestawienia materiału źródłowego z całej Turynгии do wniosku, że przedrostek *wenigen* jest dialektyczną formą przedrostka *wendisch-/windisch-*, która to forma na skutek błędnego rozumienia jej sensu przez pochodzących z innych terenów pisarzy i kancelistów, w dokumentach łacińskich przybierała często postać *parvum* albo *minus*, a w miarę wypierania łaciny z kancelarii — wręcz *klein*, np. *Wyndischen Eydistorff* (1440, 1506) — *Eudersdorff minor* (1506) — *Cleyn-Euterstorff* (1529) — *Kleineutersdorff* pow. Stadroda. *Windischen Suabehusen* (1355) — *Suabehusa slavica* (ok. 1400) — *wenig swabehuse* (1430) — *Kleinschwabhausen* (1550) pow. Weimar. W nomenklaturze tego typu Waehler doszukiwał się słowiańskich osiedli położonych obok osady niemieckiej o tej samej nazwie głównej, względnie wyodrębnionej części osady lub miasta niemieckiego, zamieszkałej przez ludność słowiańską. Oczywiście, osada słowiańska w szeregu przypadków mogła być i zapewne była pierwotna, a osada niemiecka późniejsza.

Na obszarze objętym niniejszym badaniem Waehler wykazał istnienie następujących osad słowiańskich, charakterystycznych omawianą nomenklaturą: *Kleinbodungen* pow. Nordhausen na zachód od Nordhausen): *utraque Bodunghe* (1262), *Wenigen Badungen*, *Badungen minor* (1506); *Kleinfurra* pow. Nordhausen (na południe od Nordhausen): *uterque Vurre* (1198), *in minori Wurre* (1268), *wenigenfurre* (1330), *Wenigen-Furr* (1465); *Kleinleinungen* pow. Sangerhausen (na zachód od Sangerhausen): *Wenigen Linung* (1349); *Kleinwechungen* pow. Nordhausen (na zachód od Nordhausen): *Wessinge* (*Wessungen*) *minor* (XIII w.), *Weningen Wessungen* (1267); *Kleinwerther* pow. Nordhausen (na południowy zachód od Nordhausen): *Horewertere* (1184), *Wenigen Werter* (1488); *Wenigenkehrstedt* — pustkowie w pow. Nordhausen.

³² E. Müller, *Zur Frage der Reste des Slawentums im Kreise Heiligenstadt*, „Wissenschaftliche Zeitschrift d. K. Marx-Universität Leipzig”, GSR 5, 1955—1956, z. 4, s. 407—408; tenże, *Reste slawischer Siedlung im Kreis Heiligenstadt*, [w:] *Slawische Namenforschung*, Berlin 1963, s. 110—118.

³³ H. Walther, *Namenkundliche Beiträge...*, s. 253; por. E. Ulbricht, *Das Flussgebiet der Thüringischen Saale. Eine namenkundliche Untersuchung*, Halle 1957, s. 251.

³⁴ W. Waehler, *Die einstigen slavischen Nebensiedlungen in Thüringen. Eine siedlungsgeschichtliche Betrachtung der windisch-, wünschen-, wenigen-, Klein-Dörfer*, [w:] *Beiträge zur thüringischen und sächsischen Geschichte. Festschrift für O. Dobenecker*, Jena 1929, s. 17—36.

Jak z przytoczonych form źródłowych wynika, przydatność tych nazw dla rekonstrukcji osadnictwa słowiańskiego na południe od Harzu ściśle zależy od zasadności głównej tezy M. Waehlera, bowiem tak się składa, że w żadnej z wymienionych miejscowości nie da się źródłowo stwierdzić ewolucji *wendisch-* — *wenigen-* — *klein*.

W następujących miejscowościach znajdowały się *Windische Gassen*: Kannawurf pow. Artern: *wehnsche Gasse*. Dodatkową okoliczność przemawiającą za bytnością Słowian w tej miejscowości widzi Waehler (s. 28) w wezwaniu św. Idziego miejscowej kaplicy (poświadczonego źródłowo w połowie XIV w.); Allstedt (1575); Breitungon pow. Sangerhausen, a właściwie pustkowie Hattendorf k. Breitungon (1349)³⁵.

Zdaniem H. Silberbortha³⁶ w m. Berga i Görsbach południowe skraje wsi były zamieszkałe przez Słowian, na pamiątkę czego te części wsi otrzymały nazwę Kittel lub Keitel w wypadku Berga i Hosenbain w Görsbach. Podobnie sądził w 1930 r. P. Grimm³⁷, przypisując nazwie Kiethof w Aschersleben pochodzenie słowiańskie. Jednak w swej późniejszej pracy³⁸ Grimm przychylił się do opinii K. Steinbrücka³⁹, doszukując się tym razem w nazwie źródłosłowu germańskiego (środkowo dolnoniemieckie *kuthus* — *Schlachthaus*).

Tu należą również inne określenia nawiązujące wprost do Słowian: *die windische Tür* w północnej części kościoła św. Anny w Branderode pow. Nordhausen. Do kościoła jeszcze w 1706 r. przylegał grunt zwany *windische Flur*; *die windische Tür* w kościele w Kleinfurra. Do kościoła i tutaj przylegał grunt zwany Wenigenfeld (podobne nazwy polne występują również w innych miejscowościach Turyngii⁴⁰).

Pogląd swój podtrzymał Waehler w całej rozciągłości również w pracy opublikowanej w 1939 r., niejako w odpowiedzi za krytykę pewnych punktów jego wywodów podniesioną przez F. Mentza⁴¹. W 1940 r. wystąpił z ostrą krytyką, tym razem głównych założeń teorii Waehlera E. Bromme⁴²; poglądy jego jednak, zmierzające do zakwestionowania przemiany *wendisch-/windisch-* w *wenigen-/klein-*, nie mogą w pełni przekonywać. W dodatku dotyczą one bezpośrednio tylko stosunków wschodnioturyngijskich. W najnowszej literaturze przedmiotu słowiańska geneza ogromnej większości nazw typu *-wenden* i *wendisch-* przy-

³⁵ M. Waehler, *Zur thüringisch-sächsischen Ortsnamenforschung*. II: *Die Windischen-, Wenigen-, Klein-Orte*, „Sachsen und Anhalt” 15, 1939, s. 234.

³⁶ H. Silberborth, *Geschichte des Helmegaus*, s. 164.

³⁷ P. Grimm, *Die vor- und frühgeschichtliche Besiedlung des Unterharzes* (por. przyp. 18), s. 116.

³⁸ P. Grimm, *Zur Verbreitung und Bedeutung der Ortsteilnamen Kietel und Kittel*, „Ausgrabungen und Funde” 11, 1966, s. 287 i przyp. 16.

³⁹ K. Steinbrück, *Slawensiedlungen um Aschersleben*, „Harz-Zeitschrift” 8, 1956, s. 21—62; „Ergänzungen u. Berichtigungen” 9, 1957, s. 131—134, s. 27, przyp. 27.

⁴⁰ Na gruncie Waltersleben k. Erfurtu obok *kleine-* występuje osobno *wenige Feld*. Według R. H. Walther Müllera, *Merwigstindensäge...*, s. 30, „brama wendyjska” występowała również w m. Trebra. Źródła tej wiadomości autor jednak nie podaje. Czy Słowianie wchodzący do kościoła przez specjalną „własną” bramę mieli również wydzielone miejsca w samym kościele?

⁴¹ F. Mentz, *Zu thüringischen Ortsnamen*. *Die „Wenigen“-Namen*, „Zeitschrift f. Ortsnamenforschung” 14, 1938, s. 248—262.

⁴² E. Bromme, *Die deutschen Nebensiedlungen in Thüringen*, „Zeitschrift d. Vereins f. Thüringische Geschichte u. Altertumskunde” 42 (Neue Folge 34), 1940, s. 22—41.

mowana jest powszechnie⁴³, natomiast problem związku tych nazw z formami *wenigen-/klein-* pozostaje nadal otwarty i bodaj niemożliwy do generalnego osądu.

W Goldene Aue i jej sąsiedztwie występują również 4 nazwy zawierające wprost przedrostek *wenden-*, względnie będące nazwami prostymi o takim właśnie brzmieniu. Są to następujące miejscowości: Windehausen (na południowy wschód od Nordhausen), pustkowie Winddorf (na południowy zachód od Gr.-Osterhausen), pustkowie Wenden (na południe od Hornburga) i pustkowie Windhausen k. Carsdorf n. Unstruta. Do tego doliczyć należy 6 nazw z przyrostkiem *-wende[n]*: Altwenden (na północny wschód od Wallhausen), Ascherswenden (na południe od Uthleben), Brechtewende (na północny zachód od Sangerhausen), Rosperswende (na północ od Kelbra), Tütchewende (na północny wschód od Görzbach), Schweinswende (na południe od Bornstedt)⁴⁴. Z wyjątkiem Rosperswende są to wszystko osady opustoszałe. Nie ulega jednak wątpliwości, że przynajmniej co do części nazw tego typu wątpliwości przy interpretacji „słowiańskiej” są bardzo duże⁴⁵.

Niestety, nie znam żadnej pracy ani żadnego obszerniejszego zbioru nazw terenowych z badanego obszaru⁴⁶. W tej sytuacji jestem zmuszony ograniczyć się do przytoczenia za literaturą przedmiotu nazw terenowych mogących uchodzić za słowiańskie z obszaru dawnego Helmegau, zasadność ich pozostawiając językoznawcom. Są to w Urbach: *die Gauklitze[n]*⁴⁷ i *die Purlitzen* — „gospodarstwa chłopskie” (*Pur=Bur, Bauer*)⁴⁸; w Görzbach: *die Pieplitze (die Piplitzen)*⁴⁹. Według Silberbortha nazwa ta występuje w m. Berga (*piplic = Pöbel*); w Berga: Nelkenberg⁵⁰; w Buchholz: *Klänzei* — „ogródek przydomowy”⁵¹. Zdaniem Silberbortha (s. 166) może tu zachodzić przypadek migracji rolników słowiańskich z Urbach lub Leimbach w XII w. (?), a sam termin może być „słowiańską przeróbką niemieckiego wyrazu *Kleinergarten, Kleinodgarten*”.

R. H. Walther Müller⁵² zwrócił uwagę na nazwę ulicy Grimmel w Nordhausen. Jego zdaniem nazwa jest pochodzenia słowiańskiego i stanowi wspomnienie jakiegoś nie istniejącego już obiektu, np. podwyższonej grobli prowadzącej przez podmokłe tereny. Występuje w źródłach od początku XIV w. (*in deme Grimmule, Grimyle, Grymil*

⁴³ Np.: H. Naumann, *Die „Mischnamen“*, [w:] *Materialien zum Slawischen Onomastischen Atlas*, Berlin 1964, s. 79—98; H. Walther, *Zur slawischen Namenkunde und Siedlungsgeschichte im Elbe-Saale-Gebiet*, tamże, s. 99—118; prace E. Müllera, cyt. wyżej w przyp. 32.

⁴⁴ H. Walther, *Namenkundliche Beiträge...*, s. 324.

⁴⁵ Wysznął je już przed 100 laty A. Brückner, *Die slavischen Ansiedelungen in der Altmark und im Magdeburgischen*, Leipzig 1879, s. 88—90.

⁴⁶ W rodzaju obszernego zbioru L. Gerbing, *Die Flurnamen des Herzogtums Gotha und die Forstnamen des Thüringerwaldes zwischen der Weinstrasse im Westen und der Schorte (Schleuse) im Osten*, Jena 1910, czy nowszego: W. Burghardt, *Die Flurnamen Magdeburgs und des Kreises Wanzleben*, Köln-Graz 1967, a choćby skromniejszego F. Schmidta dla powiatów Sangerhausen i Grafschaft Hohnstein (por. przyp. 29).

⁴⁷ K. Meyer, R. Rackwitz, *Helmegau*, 1889, s. 118; F. Schmidt, *Flurnamen in Nordthüringen*, s. 24; H. Silberborth, *Geschichte des Helmegaus*, s. 165: *Gauch = Schalk, armer Teufel*.

⁴⁸ H. Silberborth, loc. cit.

⁴⁹ K. Meyer, R. Rackwitz, loc. cit.

⁵⁰ H. Silberborth, loc. cit.

⁵¹ K. Meyer, R. Rackwitz, loc. cit.

⁵² R. H. Walther Müller, *Merwigsindensage...*, s. 20—22.

itp.). Spostrzeżenie Walther Müllera wydaje się trafne, ponieważ nazwy zbliżone do Grimmel występują na wielu terenach niewątpliwie słowiańskich⁵³, jedynie zaproponowana przez niego próba nawiązania nazwy do rzekomo słowiańskiego wyrazu *crim*, oznaczającego jakoby „piasek, Kies”, nie wytrzymuje krytyki.

Do kategorii nazw terenowych zaliczają się omówione wyżej „bramy wendyjskie” w Branderode i Kleinfurra.

D. EWENTUALNE PRZEŻYTKI ETNOGRAFICZNE

a. Miejscowości Bielen i Windehausen charakteryzuje podobno (szczegółowych badań nie znam) okolna zabudowa. W literaturze niekiedy pisze się o nich jako o okolicach (*Runddorf*, *Rundling*), uchodzących powszechnie za formę budownictwa wiejskiego występującą wyłącznie na pograniczu słowiańsko-germańskim (lub też w starszej literaturze za formę rdzennie słowiańską)⁵⁴.

b. Za pozostałość słowiańską uważają K. Meyer i R. Rackwitz oraz H. Silberborth⁵⁵ nazwy zespołów dziecięcych do gry w piłkę, używane jakoby do niedawna w Leimbach: *Aplon* i *Bilmschnitter*. Pierwszą nazwę Silberborth próbuje nawiązać do słowiańskiego jabłka, w drugiej dostrzega hybrydę słowiańsko-niemiecką, której pierwszy człon miałby nawiązywać do rzekomego bóstwa słowiańskiego Biel (pseudobóstwo Białybóg?), podobnie jak nazwa m. Bielen. *Bilmschnitter* miał znaleźć wiarę również w Branderode i w Sülzhain, zmieniając nieco postać nazwy na *Binsen-* lub *Bilsenschnitter*. Próbę wzbogacenia mitologii czy demonologii słowiańskiej na tej podstawie należy oczywiście uznać za całkowicie chybną.

c. Trudno ustosunkować się do wysuniętego przez H. Silberbortha (s. 166) spostrzeżenia, że w Goldene Aue do połowy XIX w. przetrwał obyczaj noszenia na znak żałoby strojów białych a nie czarnych. Biały kolor żałobny charakterystyczny był również dla potomków Drzewian połabskich w Hannowerskim Wendlandzie⁵⁶; pytanie, czy istotnie chodzi o obyczaj wyłącznie słowiański pozostać musi chwilowo bez odpowiedzi.

d. Nierównie ważniejszym śladem słowiańskim w Goldene Aue jest głośny w nauce lipowy, częściowo uszkodzony, posązek Matki Boskiej

⁵³ Np. miejscowość Grimme w Anhalcie. G. Hey i K. Schulze, *Die Siedelungen in Anhalt*, Halle 1905, s. 24: Grim, Grimek, pol. Grzymek, Grzymała itd. ze starosłowiańskiego *grĕmati*, *grimati*, polskie grzmieć. Oprócz tego Grimma na południowy wschód od Lipska (zdaniem autorów *Namen deutscher Städten*, Berlin 1963, s. 100, najprawdopodobniej od słowiańskiej nazwy polnej z *грьмъ* — *Gebüsch*), Gross- i Klein-Grimma na zachód od Pegau, Grimme pow. Prenzlau, Grimmen k. Stralsundu itd. Jako nazwa polna np.: *der Grimm* (por. część miasta Lüneburga) (nazwa poświadczona od 1291 r.), *die Grimme* w Bardowicku pow. Lüneburg (P. Kühnel, *Die slavischen Orts- und Flurnamen in Lüneburgischen*, „Zeitschrift d. Historischen Vereins f. Niedersachsen” 1903, s. 313—314).

⁵⁴ H. Silberborth, *Geschichte des Helmegaus*, s. 165. Obszerną literaturę dotyczącą okolic (do 1964 r.) podaje przy artykule *Okolnica* w *Słowniku Starożytności Słowiańskich* t. III, cz. 2, 1968, s. 466—467.

⁵⁵ K. Meyer, R. Rackwitz, *Helmegau*, s. 118; H. Silberborth, op. cit., s. 166.

⁵⁶ Por. A. Fischer, *Etnografia słowiańska*, z. 1: *Połabianie*, Lwów-Warszawa 1932, s. 26—27.

Bolesnej (*Pietà*), pochodzący z kościoła w Windehausen, a wykonany najprawdopodobniej w XIV w. (obecnie przechowywany w Meyenburg — Museum w Nordhausen), zwany Pomai-Bog, Pomeybock, Bomeibock i podobnie⁵⁷. Słowiański źródłosłów nazwy figurki nie budzi wątpliwości. Odpowiadające polskiemu „szczęść Boże”, górnołużyckiemu *pomhaj bôh*, dolnołużyckiemu *pomgaj bog*, zawołanie pojawia się w kilku miejscach Słowiańszczyzny połabskiej. Pomeiböcke (l.mn.) to przezwisko, początkowo odnoszące się głównie do ludności słowiańskiej, później obejmujące także Niemców, przede wszystkim nad dolną Soławą, zwłaszcza zaś wobec mieszkańców prawego brzegu Łaby koło m. Barbby⁵⁸. W Starej Marchii przezwisko to odnoszono do sąsiadów⁵⁹, a nawet sama figurka z Windehausen posłużyła za przezwisko nadawane mieszkańcom tej wsi⁶⁰. Wątpliwości rodzą się dopiero przy odnalezieniu powstania figurki z Windehausen do czasów, gdy „tak pozdrawiali się nawróceni na wiarę chrześcijańską Słowianie we wsi Windehausen — przed swym posążkiem Matki Boskiej” (F ö r s t e m a n n)⁶¹. Nie wykluczone przecież, że nazwa powstała w XIV—XV w., a nawet jeszcze później i że do Goldene Aue przynieśli ją imigranci ze wschodniego pogranicza Niemiec.

e. R. H. Walther Müller wystąpił w 1953 r. z nową interpretacją nazwy Merwigslinde na wzgórzu Geiersberg w Nordhausen, powszechnie łączonej z postacią mitycznego założyciela miasta — „króla Turyngów” Merwiga (występuje już w dokumencie erfurckim rzekomo z 706 r., w rzeczywistości będącym falsyfikatem z X lub XI w.). Zdaniem wymienionego autora właściwa forma winna brzmieć Mirichenslinge (słowiańsko-germańska hybryda językowa, *mirichen* → *mirje* z słowiańskiego *mir*, „pokój”), a „lipa pokoju” byłaby ... wspomnieniem porozumienia zawartego w VII w. przez Samona z zarządcą Turyngii Radulfem (!). „Jej [legendy] historyczną podstawę stanowi pokojowe zetknięcie się i współzycie Turyngów — z kolonistami słowiańskimi, którzy osiedlili się wzdłuż rz. Zorge pomiędzy Wiedigsburg i Grimmel. Ideał sprawiedliwego i «ludowego» [*volksnahe*] króla legendy ma swój prototyp

⁵⁷ G. E. Förstemann, *Slaven und Fläminge bei Nordhausen in der Goldenen Aue* (por. przyp. 4), s. 283 nn. (s. 282 podobizna zabytku); R. H. Walther Müller, [w:] *Natur und Heimat*, 1954, s. 71—73 (niedostępna); F. Měťšk, *Přehled stávního wot právěka hac do skončĕnja I. svěťoweje wojny*, „Serbska šula”, 1954, s. 128; tenże, *Gab es im Feudalzeitalter bei den Sorben eine bildende Kunst?*, „Lětopis — Jahresschrift des Instituts f. sorbische Volksforschung” C. 15, 1972, s. 95 i il. 4.

⁵⁸ F. Winter, *Pomei-Bog*, „Geschichtsblätter f. Stadt und Land Magdeburg” 9, 1874, s. 434—435; A. Meiche, *Slawische Beiträge zu den deutschen Mundarten im Königreich Sachsen*, „Mitteilungen d. Vereins f. sächsische Volkskunde” 2, 1900—1902, s. 330; D. Gerhardt, „Zeitschrift f. slavische Philologie” 15, 1938, s. 45 n.

⁵⁹ H. H. Bielfeldt, *Die slavischen Wörter in der deutschen Sprache*, [w:] *Forschen und Wirken. Festschrift zur 150-Jahr-Feier d. Humboldt-Universität zu Berlin* t. III, Berlin 1960, s. 284.

⁶⁰ O Pomeiböcke ostatnio por. E. Eichler, *Etymologisches Wörterbuch der slawischen Elemente im Ostmitteleutschen*, Bautzen 1965, s. 102.

⁶¹ G. E. Förstemann, op. cit., s. 283. W swoim czasie niezbyt krytyczni uczeni wymyślili nawet zupełnie skąd inąd nie znanego bożka słowiańskiego imieniem Püstrich, gdyż tak zwał się metalowy posążek przedstawiający postać męską, odnaleziony w Rothenburgu. W rzeczywistości chodziło o dolną część podstawy chrzcielnicy z Sondershausen. Por. G. E. Förstemann, op. cit., s. 283 n.; H. Toepfer, *Der Püsterich in Sondershausen*, „Mitteilungen d. Vereins f. Erdkunde zu Halle a. S.” 1903, s. 62—74.

w postaci przywódcy Słowian Samona; wprowadzenie imienia Merwiga około 1700 r. spowodowane zostało pomyłką ówczesnego pseudo-uczonego” (s. 34). Doceniając chwalebny intencję autora, który swoją teorią zamierzał dać odpór poglądom o poddańczej i jenieckiej genezie osadnictwa słowiańskiego w Turyngii, trudno oczywiście przyjąć jego zgoła fantastyczną teorię.

4. CZYNNIKI TOWARZYSZĄCE OSADNICTWU SŁOWIAŃSKIEMU. PRÓBA OCENY ZJAWISKA

Z przytoczonego, na pewno — wobec poważnych luk w dostępnym materiale źródłowym — niepełnego zestawienia wynika stosunkowo duża koncentracja osadnictwa słowiańskiego w Goldene Aue oraz w ogóle na południe od środkowego i wschodniego Harzu. Ponieważ wybrany obszar głęboko wkracza w rdzenie niemiecki obszar etniczny, stanowi instruktywny przykład dynamiki i żywotności wczesnośredniowiecznego osadnictwa słowiańskiego, o której słusznie zauważył Henryk Łowmiański, że „wywiera wielkie wrażenie na badaczach”⁶².

W obrębie wczesnośredniowiecznego osadnictwa słowiańskiego w Niemczech środkowych dadzą się wyodrębnić trzy strefy⁶³. Pierwsza strefa — zwarte, niegdyś samodzielne politycznie osadnictwo słowiańskiego obejmuje obszar międzyrzecza Soławy-Łaby oraz kilka przyczółków na lewym brzegu Soławy. Znaczniejsze, uchwytnie źródłowo, skupiska osadnicze należące do tej strefy dostrzec można w okolicach Rudolstadt, Jena-Lobeda, Camburga, Bad Kösen, Laucha-Freyburg-Goseck-Weissenfels, w dolinie rzeki Gaise na zachód od Merseburga, w dolnych częściach dolin rzeczek Würdebach, Salza, Schlenze, Fleischbach i Laweketal oraz w kącie pomiędzy ujściem Soławy a Łabą od ujścia Body do Schönebeck. Na zachód od pierwszej rozciąga się strefa znacznie bardziej rozproszonego osadnictwa słowiańskiego. Jej zewnętrzne granice to rzeki: Gera i środkowa Unstruta oraz południowo wschodnie pogórze Harzu. Oprócz większego skupiska osadnictwa słowiańskiego w dolinie rzeki Helme (które było przedmiotem tego artykułu), można tu jeszcze wyróżnić poważniejsze ośrodki w okolicy Erfurtu, pomiędzy Sömmerda, Buttstädt i Bad Sulza, w rejonie Sangerhausen-Allstedt (również uwzględniony w tej pracy) oraz nad środkowym biegiem rzeki Wipper od Mansfeldu do Aschersleben. Wreszcie na trzecią strefę — zachodnioturyngijsko-heską składają się osady i pojedyncze rodziny słowiańskie, które dotarły tak daleko w głąb Niemiec w okresie późniejszym, z inicjatywy królewskiej, instytucji kościelnych (zwłaszcza Fuldy i Hersfeldu) oraz feudałów świeckich, dążących do zwiększania dochodów drogą kolonizacji wewnętrznej.

Usytuowanie gniazda słowiańskiego w Goldene Aue w drugiej z wymienionych stref daje poniekąd odpowiedź na pytanie o charakter i chronologię ekspansji słowiańskiej na te tereny. Nie ulega wątpliwości, że omówione powyżej osadnictwo słowiańskie nie jest jednolite, lecz reprezentuje przynajmniej dwa etapy kolonizacji: pierwszy — żywiołowa spontaniczna *Landnahme*, którą wypadnie datować na wieki VII—VIII,

⁶² H. Łowmiański, *Początki Polski* t. III, Warszawa 1967, s. 197.

⁶³ Za H. Waltherem, *Namenkundliche Beiträge*, s. 200—201.

drugi — kolonizacja podejmowana z inicjatywy niemieckiej, w służbie niemieckiej *Landesausbau* (wieki IX—XI?). Ponieważ źródła bezpośrednio nasświetlających to zagadnienie dla naszego obszaru niestety nie posiadamy, należy zwrócić uwagę na pewne okoliczności, które nie mogły nie wywrzeć wpływu na warunki, w jakich rozwijało się osadnictwo słowiańskie.

Trafna wydaje się poczyniona w trakcie badań innego obszaru Turynгии obserwacja o pokrywaniu się zasięgu występowania najstarszych dóbr kościelnych z obszarem dawnego osadnictwa niemieckiego⁶⁴. „Jeżeli w [najstarszych] wykazach posiadłości kościelnych prawie zupełnie brak słowiańskich nazw miejscowych, nie oznacza to bynajmniej, że osadnictwo słowiańskie zakorzeniło się tam dopiero później, dzięki inicjatywie feudałów [niemieckich], lecz tłumaczy to się tym, iż pogańscy Słowianie nie czynili jeszcze żadnych nadań na rzecz Kościoła” (Elbracht). Na zbadanym przez K. Elbrachta obszarze międzyrzecza Soławy i Ilmu (lewy dopływ Soławy), należącym do pierwszej strefy osadnictwa słowiańskiego, klasztor św. Piotra w Erfurcie jeszcze w najstarszym wykazie swoich dóbr z 1104 r. nie mógł poszczycić się żadnymi posiadłościami.

Chwila chrystianizacji obszaru Helmegau nie da się dokładniej określić. Apostoł Niemiec Winfryd-Bonifacy tak daleko na północ nie dotarł. Jedynie patrocinią św. Kiliana w Heiligenstadt, Mühlhausen, Ottenhausen i Weissensee mogą być świadectwami wczesnej (ok. 700 r.?) działalności misyjnej z kręgu iroszkockiego w północnej Turynгии. Na obszarze bezpośrednio nas tutaj interesującym najstarszą fazę fundacji kościelnych — o ile wolno o nich wnioskować z najczęściej znacznie później poświadczonych wezwań kościelnych — reprezentują kościoły pod wezwaniem św. Bonifacego w Gross-Furra, Sundhausen, Oldisleben, Seega i Sangerhausen. Zdaniem H. Silberbortha (s. 108) wezwania te stanowią ślad rzeczywistej działalności uczniów św. Bonifacego pomiędzy Harzem a Hainleite. Nasuwa się wszakże uwaga, że przynajmniej na obecnym etapie badań ustalanie chronologii fundacji kościelnych wyłącznie na podstawie patrociniów jest zabiegiem nazbyt ryzykownym (por. np. dzieje kultu św. Marcina, wykazującego najwyraźniej kilka nasileń w ciągu wieków), a już zwłaszcza dotyczy to takich rozpowszechnionych wezwań, jak NMPanny (Wallhausen, Kelbra), św. Michała Archanioła (Heringen) czy św. Jana Chrzciciela (Ellrich, Bennungen).

Pod względem kościelnym okręg, podobnie jak cała Turynгия, należał do archidiecezji mogunckiej, której działalność na polu misjonarskim i w ogóle w dziele krzewienia życia religijnego była jednak stosunkowo skromna. Z powodzeniem wyręczyły w tym arcybiskupów benedyktyńskie opactwa w Fuldzie i Hersfeldzie. Pole działania pierwszego z nich leżało raczej w zachodniej i środkowej Turynгии, podczas gdy główna strefa wpływów Hersfeldu obejmowała Turynгию północno-wschodnią (zwłaszcza Hassegau). Mnisi fuldajscy posiadali m.in. dziesięciny w Branderode i Ellrich, na południe od Furra, oraz dobra w Crimderode (pustkowie k. Kelbra), Görsbach, Ufrungen, Auleben, Heringen, Sachswerfen, Gudersleben, Sundhausen, Othstedt i być może w Nord-

⁶⁴ K. Elbracht, *Deutsche und slawische Siedlungen an der oberen Ilm im frühen Mittelalter*, [w:] *Leipziger Studien Th. Frings zum 70. Geburtstag*, Halle 1957, s. 125.

hausen — a więc głównie w zachodniej części Helmegau i na południe od Hainleite⁶⁵. Wiadomo (802 r.) o jednej tylko posiadłości klasztoru hersfeldzkiego w Helmegau: Obersalza k. Nordhausen⁶⁶. Przed 936 r. doszły do tego posiadłości w Thürungen i Günzerode⁶⁷. Jeżeli określenie „dobra w O”, które Henryk I w 932 r. wymienił z Hersfeldem na pewną miejscowość w Turyngii środkowej⁶⁸, można by odnieść do późniejszej Goldene Aue, to mielibyśmy ślad za dawnym uposażeniem Hersfeldu również w innych częściach Helmegau, a jednocześnie przejaw aktywnej polityki królów z dynastii saskiej zmierzających do konsolidacji swej północnoturyngijskiej domeny (por. niżej)⁶⁹.

W sumie posiadłości Fuldy i Hersfeldu w Helmegau nie były tak rozległe jak w innych częściach Turyngii. Dopiero wielkie fundacje kościelne czasów Ottona I — Merseburg, klasztor św. Maurycego i arcybiskupstwo w Magdeburgu, opactwo w Kwedlinburgu — wzmocniły w Helmegau rolę wielkiej własności kościelnej, ale i one nawet łącznie nie mogły konkurować z posiadłościami monarchy⁷⁰.

Pierwsza fundacja klasztorna na obszarze Helmegau była dziełem wdowy po królu Henryku I Matyldy (podobnie jak fundacje w Kwedlinburgu i Pöhlde), która w 961 r. założyła klasztor żeński w Nordhausen⁷¹. W 962 r. Otton II, działając w zastępstwie nieobecnego ojca, nadał nowej fundacji pewne regalia (targowe, celne i monetarne) w Nordhausen. W ślad za tym poszły dalsze nadania, z których wiadomo o dobrach w Bliedungen⁷². Główny zrąb uposażenia klasztoru znajdował się zresztą bardziej na południe (koło Sömmerda), ale w późniejszym czasie klasztor posiadał również spore dobra w Helmegau, których geneza nie jest bliżej znana⁷³.

O ile brak wiadomości o Słowianach w najlepiej z reguły prowadzonej dokumentacji majątkowej instytucji kościelnych nie może świadczyć o rzeczywistym braku osadnictwa słowiańskiego, o tyle drugi czynnik polityczny, któremu teraz poświęcimy parę słów, wręcz faworyzował kolonizację Słowian. Dzieje obszarów na południe od Harzu w średniowieczu „zostały w decydującym stopniu określone tym, że począwszy od czasów karolińskich znajdowała się tu rozległa domena królewska, która dopiero w XIII w. straciła swe znaczenie dla królestwa niemieckiego”⁷⁴.

Bezpośrednich świadectw źródłowych za istnieniem rozbudowanej domeny królewskiej już w czasach karolińskich w Helmegau nie posiadamy wiele. Wśród 19 grodów zobowiązanych według słynnego wy-

⁶⁵ Dob. I, nr 246, 280, 42, 294.

⁶⁶ Dob. I, nr 74. Do spraw uposażenia obydwu klasztorów por. H. Silberborth, op. cit., s. 110—111.

⁶⁷ Dob. I, nr 348.

⁶⁸ Dob. I, nr 340.

⁶⁹ Tak H. Silberborth, op. cit., s. 201 n.

⁷⁰ Dla Merseburga: Dob. I, nr 489, 497; dla Magdeburga: Dob. I, nr 414; dla Kwedlinburga: Dob. I, nr 528, 529.

⁷¹ Dob. I, nr 655.

⁷² Dob. I, nr 446.

⁷³ O klasztorze w Nordhausen por. H. Silberborth, op. cit., s. 204 nn.

⁷⁴ H. Eberhardt, *Das Krongut im nördlichen Thüringen von den Karolingen bis zum Ausgang des Mittelalters*, „Zeitschrift d. Vereins f. Thüringische Geschichte u. Altertumskunde” 45, Neue Folge 37, 1943, s. 30.

kazu dziesięcin klasztoru hersfeldzkiego (koniec IX w.) do płacenia dziesięciny mnichom z Hersfeldu, odnajdujemy nazwy Allstedt, Beyernnaumburg i Bornstedt⁷⁵. Kaplicę w Allstedt darował Hersfeldowi w 777 r. sam Karol Wielki, jeżeli wierzyć późniejszemu falsyfikatowi⁷⁶, a ponieważ przynależność Allstedt do dóbr stołu królewskiego daje się źródłowo śledzić od czasów saskich do Hohenstaufów i znajdował się tu pałac królewski, można chyba wyrazić przypuszczenie, że nie inaczej było przed X w. Podobnie było zapewne, mimo późniejszej metryki źródłowej, w Beyernnaumburgu. Wreszcie wielkie nadanie Karola Wielkiego dla Hersfeldu wylicza cały szereg posiadłości na wschodnim pograniczu interesującego nas obszaru⁷⁷. W 802 r. Karol Wielki zatwierdził nadanie niejakiego Maginfreda, cedującego na rzecz klasztoru w Hersfeldzie dobra w m. Salza k. Nordhausen (i w Körner k. Mühlhausen)⁷⁸. Maginfredus jest określony terminem *servus*; posiadanie przez owego sługę królewskiego dóbr właśnie w bezpośrednim sąsiedztwie dwóch słynnych później zamków królewskich, rozwiewa chyba resztki wątpliwości. Skąd zresztą Ludolfingowie mogliby od razu aż tyle posiadać w północnej Turyngii jeżeli nie w spadku po Karolingach?

Dane językoznawstwa popierają tezę o dwóch fazach osadnictwa słowiańskiego na południe od Harzu. Nieliczny i nie wiadomo na ile pełny materiał toponomastyczny (ograniczający się w zasadzie do nazw miejscowych) słowiański wykazuje zdecydowaną przewagę nazw patronimicznych w Helmegau, które jak to wykazał H. Walther⁷⁹ odzwierciedlają stan osadnictwa okresu środkowosłowiańskiego (w. VIII/IX—X). Nazwa Bielen, którą wypadnie zaliczyć do kategorii nazw apelatywnych, jest mniej podatna do determinacji chronologicznej; jako formacja niezłożona zbliża się zapewne do nazw typu Górsk[oj], które zdaniem Walthera występują jedynie na wschód od Soławy i przeważnie na tych obszarach, które zostały zasiedlone począwszy od IX w.⁸⁰ Nie inaczej wygląda nazewnictwo słowiańskie okolic ujścia Unstruty. Późny nurt ekspansji słowiańskiej reprezentują słowiańsko-niemieckie hybrydy językowe, w tym również nazwy złożone z *-wenden* i *wendisch-*. Łączy je to, że mają znaczenie wyróżniające, lecz o ile nazwy typu Abstwenden czy Aschersweden wydają się wskazywać na znaczniejsze skupiska ludności słowiańskiej, o tyle nazwy w rodzaju Windhausen czy Windische Gasse w poszczególnych miastach niemieckich świadczą raczej za sporadycznością osadnictwa słowiańskiego⁸¹. Nie wątpimy, że dalsze rozwijanie subtelnych metod językowych, intensywne badania archeologiczne na stanowiskach słowiańskich oraz zupełnie jak na razie nieobecne (poza pracą O. Schlütera z 1903 r.) badania historyczno-osadnicze w skali regionalnej, potrafią niejedno dodać i niejedno uściślić czy poprawić z powyższych wywodów.

⁷⁵ H. Weirich, *Urkundenbuch der Reichsabtei Hersfeld* t. I, Marburg 1936, nr 37.

⁷⁶ Tamże, nr 11.

⁷⁷ Tamże, nr 38.

⁷⁸ Tamże, nr 23.

⁷⁹ H. Walther, *Namenkundliche Beiträge*, s. 203 nn.

⁸⁰ Tamże, s. 210.

⁸¹ H. Walther, *Zur slawischen Namenkunde* (por. przyp. 43), s. 109—111.

Ежи Стжельчик

СЛАВЯНЕ НА ЮЖНОЙ ВОЗВЫШЕННОСТИ МАССИВА ГАРЦ И НА ЗОЛОТОЙ НИВЕ (GOLDENE AUE)

Статья содержит собрание разнообразных данных о средневековых славянских селениях на их самой западной окраине (древнесербские селения западнее Солавы — Saale). В статье, после указания географических основ заселения (оро- и гидрография) и обрисовки вопроса исчезновения древнегерманских селений в VI и VII вв., анализируются достижения различных областей науки, пытавшихся пролить свет на малоизвестный славянский период истории этой части Турингии.

Письменными источниками засвидетельствовано наличие славянского населения в 16 населенных пунктах исследуемой территории (при том несколько раз упоминается „славянская десятина”). Самой многочисленной категорией источников является славянская топонимика, до сих пор, к сожалению, не разработанная компетентным образом. Кроме славянских названий местностей (в том числе многих покинутых селений), принимаются здесь во внимание германские названия типа — wenden-/winden и Wendisch/Windisch. Эта последняя категория сохранилась — согласно концепции М. Вехлера (1929) в измененном путем народной этимологии виде, через мутации wünschen-, wenigen и вплоть до (в некоторых случаях) klein-; напр., Windischen Suabehusen (1335 г.) — Suabehusa slavica (около 1400 г.) — wenig swabehuse (1430 г.) — Kleinschwabhausen (1550 г.), район Веймар. Дважды появляются в источниках Windische Türen и трижды Windische Gassen. Кроме этих двух категорий, названия местностей исследуемой территории не исследовались до сих пор; они даже не собраны систематическим образом. Труднее всего истолковать мнимые этнографические пережитки, восходящие, по мнению некоторых ученых, к славянскому времени (круглообразная застройка деревни, белый цвет траура и пр.). Из числа их особого внимания заслуживает статутка Богоматери Скорбящей, т. наз. „Помаи-Бор („Бог в помощь”) из Винденгаусена (см. Нордгаусен), происходящая вероятно из XIV в.

После взятия на учет сохранившихся источников, свидетельствующих о пребывании славян на южной возвышенности массива Гарц и на Золотой Ниве (см. карту), подверглись обсуждению некоторые исторические обстоятельства, оказавшие большое влияние на ход и характер славянского заселения. Имеется в виду история католических церквей на исследуемой территории, особенно же — судьбы монастырских учреждений и разросшихся королевских владений. Анализ этих факторов в сочетании с языковедческими констатациями (особенно Х. Вальтера) позволяет прийти к заключению, что на исследуемой территории имели место по крайней мере две фазы славянского, спонтанного заселения. Первая (VII—VIII вв.) носила характер стихийного Landnahme, вторая же (IX—XI вв.) в изменившихся политических условиях имела, повидимому, характер колонизации, предпринимавшейся по почину германских королей и феодалов, а значит, пожалуй, элемент германского Landesausbau.

Jerzy Strzelczyk

LES SLAVES DANS LE MASSIF SUD DU HARZ ET DANS LA GOLDENE AUE

L'article rassemble différentes données sur la colonisation slave au début du Moyen-Age dans les régions les plus éloignées de cette colonisation, à l'ouest de Saale. Après avoir rappelé les bases géographiques de cette colonisation (oro- et hydrographie) ainsi que le problème de la disparition de l'ancienne colonisation germanique aux VI—VII s., l'auteur procède à un examen de l'ensemble des sources visant à éclairer cette période slave peu connue dans l'histoire de cette région de la Thuringe.

Les sources écrites font état des populations slaves dans 16 localités de la région étudiée (plusieurs font mention de la „dime slave”). On trouve des sources plus importantes dans la toponymie. Outre les nom slaves locaux (dont plusieurs sont ceux de colonies abandonnées) il faut encore tenir compte des dénominations allemandes du type *-wenden/-winden* ainsi que *Wendisch-/Windisch-*. Cette dernière dénomination a subsisté — selon la théorie de M. Waehler (1929) — sous une forme changée par le biais de l'éthymologie populaire à travers les mutations de *wünschen-*, *wenigen-* jusqu'au *klein-*, dans certains cas; p.ex. *Windischen Suabehusen* (1355) — *Suabehusa slavica* (vers 1400) — *wenig swabehuse* (1430) — *Kleinschwabhausen* (1550) dans le district de Weimar. Deux fois apparaissent dans les documents les *Windische Türen* et trois fois les *Windische Gassen*. Nous ne possédons jusqu'à présent ni étude ni même de liste dressée systématiquement des noms de localités de la région considérée. Ce qui est le plus difficile c'est l'interprétation de vestiges supposés slaves, d'après le mode de construction des villages, la couleur blanche considérée comme symbole de deuil etc.

Une statuette en bois de la Sainte-Vierge, nommée *Pomai Bog* („Dieu, aidez-moi!”) de Windenhausen (aujourd'hui Nordhausen) datant probablement du XIV s. mérite parmi ces vestiges la plus grande attention.

Après avoir classé les matériaux témoignant de la présence des Slaves dans le massif sud du Harz et de la Goldene Aue (cf. la carte), l'auteur examine les circonstances historiques qui ont influencé la colonisation slave. Il s'agit de l'histoire de l'Eglise et surtout celle des fondations monastiques et du domaine royal. L'analyse de ces éléments suivie de conclusions linguistiques (surtout H. Walther) permet de déduire que dans la région étudiée se manifestèrent au moins deux phases de colonisation slave. La première (VII — VIII siècles?) eut un caractère de *Landnahme* slave violente et non organisée, tandis que la seconde (IX — X siècles?) — dans des conditions politiques évoluées aurait eu le caractère d'une colonisation initiée par les rois et les féodaux allemands. Elle constituerait donc un élément de *Landesausbau* allemand.